

# Natalia Krzyżanowska

---

## Kilka słów o stanie badań nad dyskursem publicznym w Polsce

---

Przegląd Socjologii Jakościowej 11/4, 208-220

---

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Natalia Krzyżanowska**  
Postdoctoral Fellow, Örebro University, Szwecja

## **Kilka słów o stanie badań nad dyskursem publicznym w Polsce**

**Abstrakt** Artykuł jest refleksją nad rozwojem i wyzwaniami rysującymi się przed multidyscyplinarnym środowiskiem badaczy dyskursu publicznego (dyskursów publicznych) w Polsce na przykładzie zainicjowanych w środowisku łódzkim Warsztatów Analizy Dyskursu, które następnie przetrwały się w Konsorcjum Analizy Dyskursu. Impulsem do napisania poniższych uwag była lektura redagowanej monografii zbiorowej *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy* (Czyżewski i in., red., 2014, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno), która stanowi pierwsze efekty trudnego założenia inter- i transdyscyplinarnej współpracy badaczy nie tylko reprezentujących różne dziedziny nauki, ale też różne podejścia w obrębie analizy dyskursu. Prowadzone rozważania podejmują próbę nie tylko krytycznej lektury tekstów zebranych w tomie, ale też starają się usytuować publikację w międzynarodowej perspektywie badań nad dyskursem.

**Słowa kluczowe** analiza dyskursu, krytyczna analiza dyskursu (KAD), elity symboliczne, metodologia jakościowych badań społecznych, inter- i multidyscyplinarność w naukach społecznych

**Natalia Krzyżanowska** pracuje jako Postdoctoral Fellow w Center for Feminist Social Studies Uniwersytetu w Örebro (Szwecja). Jest także adiunktem w Katedrze Socjologii i Filozofii Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. Bada dyskursywne konstruowanie płci kulturowej w kontekstach zmiany społecznej i politycznej w powiązaniu z kwestiami demokratycznej sfery publicznej, obywatelstwa kobiet i ich uwłasnowolnienia. Badania społeczne wiąże z refleksją dotyczącą społecznego wymiaru sztuki krytycznej, dyskursywnym konstruowaniem (nie)pamięci zbiorowej w przestrzeni miasta oraz strategiami upamiętnienia. Autorka kilkudziesięciu artykułów naukowych – publiko-

wanych m.in. w „Studiach Socjologicznych”, „Przeglądzie Socjologii Jakościowej”, „Societas/Communitas”, „Kulturze i Edukacji” – oraz współredaktorka dwóch monografii zbiorowych i nagrodzonej w 2013 roku przez kwartalnik „Kultura i Edukacja” monografii *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej*.

### **Adres kontaktowy:**

Örebro University  
School of Humanities, Education and Social Science  
Fakultetesgatan 1  
SE70182 Örebro, Sweden  
e-mail: natalia.krzyzanowska@oru.se

**D**yskurs *elit symbolicznych* jest dość długo wyciekającym tomem. Mówiło się bowiem o nim od kilku lat w polskim środowisku badaczy dyskursu, skupionym wokół pomysłu współpracy zainicjowanej przez środowisko Uniwersytetu Łódzkiego w 2009 roku. Naczelną ideą była konsolidacja i umocnienie multidyscyplinarnego środowiska naukowców ogniskujących swą uwagę z różnych perspektyw – socjologicznej, antropologicznej, lingwistycznej, filozoficznej – na badaniach nad dyskursem. Od początku celem była też nie tylko refleksja metodologiczna czy próba wspólnej analizy materiałów z różnych perspektyw teoretycznych i paradygmatów dyscyplinarnych, ale też stworzenie pewnej trwałej platformy wymiany myśli. Zamysł realizowany był pierwotnie przy okazji odbywających się cyklicznie Warsztatów Analizy Dyskursu (WAD). Następnie – dzięki finansowaniu uzyskanemu w 2012 roku przez zespół kierowany przez profesora M. Czyżewskiego ze źródeł Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, by zrealizować projekt „Komunikowanie publiczne w Polsce – ujęcie inter- i multidyscyplinarne” (grant 0114/NPRH2/H11/81/2013) – przerodziły się one w sformalizowane Konsorcjum Analizy Dyskursu skupiające 11 uniwersytetów z całej Polski. Zakładana w owym granicie wielość dyscyplinarna oraz próba „wspólnego myślenia”, znalezienia inter- i transdyscyplinarnych sposobów konceptualizowania tego, czym jest/są dyskurs(y) publiczny(e) miała na celu wzbogacenie analiz społecznych i wypracowanie nowych metod czy podejść w obszarze analizy dyskursu (zob. informacje o Konsorcjum [www.analizadyskursu.pl](http://www.analizadyskursu.pl)).

Swego rodzaju nowy horyzont możliwości i ambitnych założeń, inter-/transdyscyplinarnych stał się

źródłem nie tylko możliwości, ale i wielorakich trudności, których doskonałym przykładem jest omawiana publikacja. Zostałam poproszona o napisanie recenzji *Dyskursu elit symbolicznych* i po lekturze niniejszego tomu postanowiłam wykorzystać w procesie recenzji nieoczywiste podejście do rodzaju tekstu, jakim jest recenzja naukowa, i potraktować go jako przyczynek do poczynienia kilku uwag nie tylko o samym tomie, ale też o stanie badań nad dyskursem w Polsce. Choć podejście takie nie jest może typowe, bywa jednak stosowane (zob. np. Wodak 2006).

Jako najwcześniejszy efekt wyżej wymienionego projektu *Dyskurs elit symbolicznych* nie wyłącza niestety spójnych założeń metodologicznych, co było zakładane od początku przez redaktorów, ani też nie wskazuje, co miałyby być osiągnięte lub czemu owa wielość (poza enumeracją studiów przypadków, co jest najczęstszą strategią w prezentowanym tomie) miałyby służyć. Co więcej, nie określa się też, w jakiej relacji to, co ewentualnie zostanie wypracowane, powinno się pozycjonować zarówno wobec głównych nurtów poszczególnych dyscyplin, spośród których rekrutują się autorzy poszczególnych tekstów, ani w jakiej relacji owa polska, WAD-owska wersja analizy dyskursu pozycjonuje się wobec wielorakich szkół analitycznych mających wszak już nierzadko kilkudziesięcioletnią tradycję.

Szukając jakichś tropów, które mogłyby dookreślić ogólne ramy omawianego tomu, sięgam do cytowanej już strony internetowej Konsorcjum i znajduję jedynie enigmatyczne stwierdzenie, że celem jest „przegląd uznawanych w Polsce teorii i metod badawczych [...], [by] doprowadzić do instytucjonalizacji nowej dyscypliny”. Tak więc mamy do czynienia

z dość przedziwną sytuacją. Z jednej strony autorzy tomu oraz badacze skupieni wokół Konsorcjum nie wskazują wspólnie wypracowanych czy akceptowanych założeń. Z drugiej strony nie ma głębszych i znaczących uporządkowaną, systematyczną refleksją metodologiczną dyskusji czy polemiki z innymi nurtami analizy dyskursu, z powodzeniem funkcjonujących od kilkudziesięciu lat.

Dobrym przykładem jest tu z pewnością krytyczna analiza dyskursu, która spośród wielorakich nurtów analizy dyskursu jest jednym z najprężniej rozwijających się podejść (KAD, ang. CDA; zob. Duszak, Fairclough 2008; Horolets 2008; Krzyżanowski 2010; Wodak, Krzyżanowski 2011). Konotowana jest ona na arenie międzynarodowej z dorobkiem przynajmniej pięciu szkół czy tradycji badawczych, które bazując na różnych źródłach filozoficznych i teoretycznych oraz odmiennie rozkładając swe zainteresowania, wypracowały różne podejścia związane z metodologią badań. W KAD znajdziemy niemieckojęzyczną szkołę z Duisburga (S. Jäger), szkołę socjo-kognitywną łączoną z (ogromnym) dorobkiem T. van Dijka, szkołę społeczno-psychologiczną związaną z Uniwersytetem w Loughborough (M. Billig, J. Potter i inni), najliczniej reprezentowaną i charakteryzującą się najszerzym spektrum poruszanych zagadnień szkołę wiedeńską, zwaną też podejściem dyskursywno-historycznym (R. Wodak, M. Reisigl, M. Krzyżanowski, R. de Cillia) oraz wreszcie szkołę brytyjską KAD. Ta ostatnia łączona jest z jednej strony z dorobkiem N. Fairclougha, związanego do niedawna z Uniwersytetem w Lancaster (więcej zob. Wodak 2007; Krzyżanowska 2013), którego badania są nakierowane na klasyczną leksykalno-gramatyczną analizę tekstu, z drugiej zaś z badaniami po-

wadzonymi początkowo na Uniwersytecie w Cardiff (G. Kress, T. van Leeuwen, D. Machin), które koncentrują się na tak zwanych multimodalnych analizach materiałów tekstowych i (audio)wizualnych. Poza tym KAD funkcjonuje w wielorakich odmianach hybrydycznych, które to podejścia specjalizują się w różnych obszarach badań: poza analizą multimodalną (MCDA), stosowaną w analizie multimediów, warto wspomnieć o zastosowaniu jej w niekiedy zaskakujących obszarach, jak na przykład analiza dyskursu pamięci na przykładzie pomników wojennych (Abousnoug, Machin 2013; Krzyżanowska 2015). Wymienić można też feministyczną krytyczną analizę dyskursu (FCDA), badającą, jak konstruowane są kobiecość/męskość oraz jak działa mechanika dyskryminacji ze względu na płeć (Lazar 2005; Krzyżanowska 2013). Listę rozszerzyć można także o najnowsze podejścia bazujące na KAD: dyskursywno-etnograficzne (Krzyżanowski 2011; Rogers 2011), dyskursywno-konceptualne (Krzyżanowski 2013) czy łączenie KAD z badaniami korpusowymi (Mautner 2010).

Dialog z wymienionymi wyżej stanowiskami oczywiście nie jest żadnym przymusem, lecz czytając *Dyskurs elit symbolicznych*, zastanawiające jest po co – jak czynione jest w wielu, skądinąd niekiedy ciekawych, opracowaniach zamieszczonych w omawianym tomie (zob. części II–IV) – przywołuje się twórców czy tytuły publikacji KAD bez dalszych konsekwencji w tekście: polemiki czy wpływu zarówno na stosowaną metodologię, jak i sposoby konceptualizacji problemów. Jest to o tyle zastanawiające, że wszak uznanie wkładu twórców w obszarze danej dyscypliny w jakiś sposób broni nie tylko przed zagrożeniem nazywanym przez A. Sayera (2000)

„parafializmem dyscyplinarnym”, ale też pozwala włączyć się w ważne debaty naukowe. Efektem dodatkowym zaś bywa zwiększenie wiarygodności naukowej opracowań.

Strukturę *Dyskursu elit symbolicznych* tworzą poza *Wprowadzeniem* cztery części. We *Wprowadzeniu* autorzy stwierdzają, że ich celem jest poszukiwanie odpowiedzi na „pytanie o sposoby ustalania porządku i hierarchii w obszarze znaczeń, symboli i wartości we współczesnym społeczeństwie polskim” (s. 7), czynione z perspektywy interdyscyplinarnej optyki analizy dyskursu. Na tom składa się 14 tekstów badaczy, z których ponad połowa wywodzi się ze środowiska łódzkiego. Reprezentowany jest też Uniwersytet Warszawski, Wrocławski i Opolski, co w jakiś sposób – choć z pewnością nie całkowicie – odzwierciedla swoistą geografę zainteresowań badaniami nad dyskursem w Polsce. Sprawą osobną jest liczna grupa uznanych *polskich* krytycznych badaczy dyskursu pracujących za granicą, takich jak między innymi D. Galasiński, A. Jaworski czy M. Krzyżanowski i inni, których prace wydają się albo nieznanne lub pomijane przez środowisko WAD. Jednocześnie, choć nie jest to może aspekt tradycyjnie obecny w procesie recenzowania publikacji, w gronie autorów tekstów są zaledwie trzy kobiety, co niejako potwierdza utartą praktykę unieważnienia/sepizacji (zob. Czyżewski, Dunin, Piotrowski 2010a [pierwotnie wydanej w 1991 r.] kwestii płci, nie tylko w procesie doboru paradygmatów naukowych czy problemów badawczych, ale też w praktyce publikacyjnej).

Artykuły zamieszczone w tomie, poza częścią pierwszą, można podzielić na te skupione na „rozbudowanej, krytycznej rekonstrukcji wybranych dyskursów

analizowanych na przykładzie danych tekstowych [...] [oraz te, które są] studiami przypadków wykorzystujących szczegółowe zapisy materiałów audio-wizualnych” (s. 10). We *Wprowadzeniu* znajdziemy też próbę przedstawienia dość ogólnego szkicu badań nad elitami symbolicznymi w kontekście pamięci zbiorowej, badań nad rasizmem, uprzedzeniami czy nietolerancją (s. 13) wraz z enumeracją najważniejszych prac polskich autorów. Wskazywane są też obszary zagadnień kluczowych dla współczesnej refleksji nad znaczeniem elit symbolicznych, do których redaktorzy tomu zaliczają „rekrutację do grona elit symbolicznych [która] ulega demokratyzacji” (s. 14). Stąd w skład tychże włącza się najczęściej nie tylko kreatorów polityk(i), ludzi powiązanych z biznesem, mediami czy szeroko pojętą akademią, ale też – co jest o wiele mniej oczywiste i dlatego ciekawe – do ich grona zaliczyć można „przywódców związkowych, działaczy organizacji pozarządowych, aktywistów obywatelskich, liderów ruchów społecznych, zaangażowanych artystów, blogerów, celebrytów, a nawet uczestników telewizyjnych *talent show*” (s. 14). Wydaje się więc niezwykle szkoda, że owa frapująca enumeracja w tym obszernym tomie nie została omówiona; nie ma w nim bowiem słowa na temat praw kobiet czy zmieniającego się / obecnego w polskiej sferze publicznej dyskursu dotyczącego ruchu feministycznego (nie tylko związanego z działalnością Biura Kongresu Kobiet i ustawą o parytecie płci, ale też o wiele wcześniejszym ruchem na rzecz przywrócenia Funduszu Alimentacyjnego czy współczesnym dyskursem wokół regulacji prawnych procedury *in vitro*). Nie ma też analiz dotyczących roli Kościoła, istotnej w wielu debatach konstytuujących polską sferę publiczną, ani analiz materiałów popkultury czy wyników badań dotyczących

zmiany sposobów komunikacji członków elit symbolicznych, warunkowanych coraz większą rolą tak zwanych nowych mediów społecznościowych (choć problematyka ta jest sygnalizowana w teoretycznym szkicu L. Nijakowskiego).

Pierwsza część omawianego tomu, zatytułowana może mało interesująco – *Zagadnienia ogólne*, jest wprowadzeniem teoretycznym w tematykę elit z perspektywy filozoficznej, lingwistycznej i socjologicznej. Rozpoczynający ją artykuł C. Mielczarskiego *Sofiści – starożytność i czasy współczesne* skupia się na sofistach jako „pierwszej w historii naszej kultury elicie intelektualnej” (s. 23). Powodem, dla którego warto poświęcić uwagę rekonstrukcji roli sofistów, jest to, że według Mielczarskiego stanowią oni swego rodzaju starożytny archetyp współczesnej myśli antyfundamentalistycznej (s. 23). Jest to o tyle ciekawe ujęcie, że w historii filozofii (za sprawą m.in. *Dialogów* Platona, np. *Gorgiasza* czy *Sofisty*) zazwyczaj powszechne są „uprzedzenia wobec sofistów jako nieetycznych nauczycieli przebiegłych sztuczek, niemających nic wspólnego z prawdziwym wykształceniem” (s. 25), dlatego nie tylko w języku potocznym, ale też naukowym „pojęcia sofista, sofistyka, sofistyczny [...] posiadają nadal konotację negatywną” (s. 28). Rozważania Mielczarskiego nakierowane są na zmianę tego uzusu myślowego, tak by dowieść, że nie tylko „zasada *homo-mensura* stanowi pierwsze fundamentalne założenie indywidualizmu europejskiego” (s. 30–31), ale też egalitaryzm europejski oparty jest nie na prawach natury czy prawach boskich, lecz na „konwencjonalnych prawach ludzkich (*nomos*) opartych na umowie między obywatelami” (s. 31). Prowadząc narrację o sofistach, Mielczarski w swoim tekście omawia ich wpływ nie tylko na

klasyków filozofii, ale też wykazuje aktualność ich sposobu myślenia we współczesnej rzeczywistości społecznej, bowiem „ponowoczesne nauki społeczne, podobnie jak pierwsi sofisci, traktują państwo jako zbiór oddziaływujących na siebie obywateli, zaś normy społeczne, prawne i państwowe jako historyczny twór, powstawały w wyniku rozwoju ludzkich interpretacji” (s. 37).

Kolejnym studium części pierwszej omawianego tomu jest tekst autorstwa A. Duszak *Elity, eksperci i zwykli ludzie: lingwistyczne spojrzenie na użytkowników języka*. Jako językoznawczyni punktem wyjścia swoich rozważań Duszak czyni założenie T. van Dijka dotyczące tego, że „władza i znaczenie współczesnych elit ma charakter dyskursywny, wynika z uprzywilejowanego dostępu do dyskursów publicznych” (s. 43) oraz tego, że elity sprawują kontrolę nad środkami komunikacji publicznej kształtującej opinię publiczną. Autorka zwraca uwagę, że pomimo obserwowanego w lingwistyce tak zwanego zwrotu dyskursywnego daje się wyczuć sceptycyzm w badaniach lingwistycznych nakierowanych na elity, bowiem „słowo *elitarny* jest nasycone treściami ideologicznymi, stąd wielu językoznawców odrzuca je bądź traktuje z dużą dozą ostrożności, widząc w nim niebezpieczeństwo upolitycznienia kierunku badań” (s. 44). Zwracając uwagę na fakt, że choć w tradycyjnym nurcie „diagnozy społeczne nie mieściły się w programie lingwistyki” (s. 45), to, jak podkreśla Duszak, tego typu podejście ma raczej walor historyczny, stąd współcześnie przyjmuje się, że językoznawstwo jest „zorientowane na człowieka jako nosiciela i dysponenta języka” (s. 47). W kontekście elit autorka rozpatruje zagadnienie „nowej wielojęzyczności” w aspektach instrumentalnym (wie-

lojeczność łącząca się z wiedzą specjalistyczną, warunkująca funkcjonowanie elit w polityce, ekonomii czy mediach) i symbolicznym (wybór języka ujmowany jako przejaw identyfikacji ze wspólnotą), i zastanawia się, na przykładzie dyskursu akademickiego, czy „głos elit w podlegającym radykalnym zmianom społeczeństwie polskim zależy od wyboru języka (na przykład polskiego czy angielskiego)” (s. 57), który jest współzależny od stylu komunikacji (mniej lub bardziej egalitarny).

Trzecim tekstem, zamykającym część pierwszą tomu, jest artykuł L. Nijakowskiego *Elity w perspektywie socjologicznej analizy dyskursu* (SAD). Sięgając do dorobku subdyscypliny, jaką jest socjologicznie zorientowana analiza dyskursu, autor zauważa za J. Wasilewskim, że „elityzm jest przede wszystkim teorią dystrybucji władzy i jej społecznych konsekwencji” (s. 61). Jak zauważa Nijakowski, SAD skupia się na dyskursach (re)produkowanych przez grupy, które mają największy wpływ na proces kształtowania się świadomości zbiorowej społeczeństwa, oraz na „podstawowych instytucjach państwa reprodukcjach arbitralność kulturową (mediów, szkoły, parlamentu)” (s. 63), stąd swego rodzaju „biegłość w reprodukowaniu określonego typu dyskursu wydaje się najprostszą definicją elity w ujęciu analizy dyskursu” (s. 63). Ogromną rolę w historycznej ewolucji elit oraz ich wpływu na społeczeństwo odegrała ewolucja technologiczna, bowiem, jak zauważa autor, „nowe technologie dokonywały symbolicznej rewolucji, która zmieniła profil członka elit” (s. 65). Owa ewolucja technologiczna w komunikowaniu, którą Nijakowski rozpoczyna od rewolucji Gutenberga, a kończy na Internecie, „doprowadziła do intensyfikacji walk symbolicznych o definicję elitarnych kompetencji” (s. 69). Wielora-

kość analizowanych przez Nijakowskiego grup pretendujących do miana elit symbolicznych – różnego typu ekspertów, artystów, dziennikarzy, naukowców czy polityków – które współcześnie funkcjonują jako wspólnoty dyskursu (s. 70 i 82), dzięki dostępowi do mediów nie tylko sprawnie reprodukują dany typ dyskursu, ale przede wszystkim „tworzą reguły tego dyskursu oraz narzucają swoje dyskursywne innowacje jako nowe standardy graczom w danym polu i użytkownikom języka” (s. 82).

Część druga tomu, zatytułowana *Dyskursy eksperckie*, składa się z czterech artykułów, a rozpoczyna ją opracowanie K. Franczaka *Medialne objaśnienie kryzysu gospodarczego w perspektywie framing analysis*. Autor analizuje pojęcie globalnego kryzysu finansowego w kategoriach *ramy*, czyli „światopoglądowo użytecznej narracji [...] schematu interpretacyjnego, ułatwiającego rozumienie kwestii będących na medialnej agendzie” (s. 91). Temat ten, interesujący także dla wielu badaczy społecznych, autor omawia na przykładzie analizy „Niezbędnika Inteligenta” (styczeń 2012), będącego kwartalnym dodatkiem tygodnika „Polityka”, traktowanego przez Franczaka jako „kryzysowa instrukcja obsługi” (s. 92). Wydaje się, że pomysł analizy poradników czy popularno-naukowych narracji medialnych konstruujących znaczenie pojęć jest interesujący na podstawie założenia, że znaczenie owych pojęć – tak jak ma to miejsce w przypadku *kryzysu* – jest konstruowane na forach publicznych za sprawą wielorakich dyskusji. Słabością owego opracowania jest jednak – i autor zdaje sobie z tego sprawę (s. 93) – dobór materiału badawczego. Na analizowany przez Franczaka numer „Niezbędnika Inteligenta” składa się 29 artykułów, z których 18 (tj. 16 artykułów oraz 2 wywiady)

są autorstwa W. Smoczyńskiego, ówczesnego szefa działu zagranicznego „Polityki”. Omawiane opracowanie więc, choć ciekawe, ma walor swego rodzaju ćwiczenia myślowego, choć zaopatrzone jest w rzetelny opis metodologiczny wprowadzający w tematykę *framing analysis*. Kontrastuje z nim jednak bardzo słabe wprowadzenie do literatury poświęconej temu, jak rozumiany jest w naukach społecznych kryzys (zob. Koselleck 2006; Triandafyllidou, Wodak, Krzyżanowski 2009; Samman 2015), łączony wszak w fascynujące całości z pojęciami: ryzyka, globalizacji, komodyfikacji, sprawiedliwości społecznej czy nawet redefinicji tradycyjnego kontraktu płci.

Kolejnym tekstem części drugiej jest artykuł zatytułowany *Eksperckie i rodzicielskie dyskursy o wychowaniu* napisany przez P. Tomanka. Wychodzi on z założenia, że „wychowanie dzieci w rodzinie [...], [jak i w szeroko pojętej kulturze – przyp. NK] stanowi przedmiot licznych *specjalistycznych* dyskursów, które proponują zarówno pewną ogólną wizję dzieciństwa i rodzicielstwa, jak i szczegółowe metody wychowawcze” (s. 123). Autor nie podejmuje się badań dotyczących tego, jak eksperckie dyskursy o wychowaniu faktycznie wpływają na praktyki wychowawcze, ale zauważa, że nader „często treści i schematy myślenia zaczerpnięte z unaukowanego poradnictwa pojawiają się w *potocznym* dyskursie wychowawczym, a więc w spontanicznych wypowiedziach samych rodziców” (s. 124). Analizy oparte są na wpisach zebranych na 2 rodzicielskich forach internetowych, zamieszczanych w serwisie eDziecko.pl, poświęconych tematyce wychowawczej. Autor jednak nie analizuje materiału przez pryzmat metodologii uwzględniającej specyfikę tekstu, jakim jest post na forach internetowych (zob. Galasińska 2009; 2010),

ani nie jest wyczulony na fakt, *kto* (matka czy ojciec) jest autorem postu, co w pewien sposób może spłaszczyć analizę. Tomanek analizę podejmuje w optyce teorii działania komunikacyjnego J. Habermasa, który powiada, że „zwiększa się dystans pomiędzy kulturami ekspertów i szerokimi kręgami publiczności. To, o co wzbogaca się kultura dzięki wyspecjalizowanej obróbce i refleksji, *nie tak łatwo* przechodzi na własność praktyki życia codziennego” (s. 133). Jak się wydaje, wyniki badań Tomanka potwierdzają jedynie częściowo ową konstatację dotyczącą rozłączności dyskursów (teoretycznego i praktyczno-moralnego) w koncepcji Habermasa, bowiem struktura wypowiedzi ekspertów, którzy „faktycznie wyspecjalizowali się w wypowiedziach czysto kognitywnych i uciekają od formułowania sądów o charakterze wartościującym” (s. 143), odbiegają od – i to jest ciekawa asymetria – wypowiedzi rodziców. Z badań Tomanka wynika bowiem, że rodzice „nie zamykają się wyłącznie w ramach dyskursu praktyczno-moralnego, lecz często sięgają po prawdziwościowe kategorie wypowiedzi” (s. 144), łącząc w praktyce komunikacyjnej sądy moralne i twierdzenia kognitywne, co pozwala przypuszczać, że część rodziców aktywnych na forach internetowych przyswoiła sobie (elementy) dyskursu eksperckiego jako instrument lepszego komunikowania/formułowania własnych wizji procesu wychowania.

P. Ciołkiewicz w tekście *Instrumentalizacja wiedzy eksperckiej w dyskursie publicznym. Przypadek telewizyjnej rozmowy o stenogramach* badawczą uwagę kieruje na „instrumentalizację wiedzy eksperckiej w obszarze zideologizowanej praktyki dziennikarskiej” (s. 148), przyglądając się rozmowie T. Lisa z ekspertami zaproszonymi do studia telewizyjnego w programie



Tomasz Lis *na żywo* (7 czerwca 2010). Program zrealizowany był wkrótce po upublicznieniu nagrań rozmów mających miejsce w kabinie pilotów podczas ostatnich minut lotu, tuż przed rozbiciem się prezydenckiego samolotu pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 roku. Jednak upublicznienie stenogramów, jak słusznie zauważa autor, zamiast rozwiązać wątpliwości gromadzące się wokół tego wydarzenia „dostarczył[o] uczestnikom dyskusji argumentów potwierdzających nawet wzajemnie wykluczające się opinie [tzn. wywierano presję na pilotów w kwestii lądowania / żadnej presji nie było – przyp. NK] w sprawie okoliczności katastrofy” (s. 146). Ciołkiewicz zastanawia się nad rolą T. Lisa w kontekście założeń „roli *neutralnego dziennikarza* realizującego zadanie dostarczenia publiczności bezstronnych wyjaśnień” (s. 147), a w analizach wykorzystuje zasady analizy konwersacyjnej, zastosowanej do całej rozmowy, której zapis zamieszczono na stronie internetowej Wydawnictwa Sedno. W analizowanym wywiadzie, jak zwraca uwagę Ciołkiewicz, wyróżnić można 6 bloków tematycznych wyznaczanych przez pytania podstawowe zadawane przez gospodarza programu trzem ekspertom. W artykule wskazane są nie tylko sposoby podtrzymywania wrażenia „formalnej neutralności”, która w efekcie analizy autorowi wydaje się problematyczna (s. 160), ale też ciekawa obserwacja dotycząca tego, że „żaden z ekspertów nie kwestionuje autorytarnego tonu” (s. 163) gospodarza audycji. Oczywiście częściowo związane to jest zapewne ze sprawnością komunikacyjną T. Lisa jako doświadczonego dziennikarza, ale też może być to efekt – pomijanej przez Ciołkiewicza – wyróżniającej się pozycji T. Lisa w polskiej sferze publicznej, podkreślonej wielością nagród, wieloletnią i zdyferencjowaną karierą i popularnością nadającą mu status *celebryty*.

Drugą część tomu, poświęconą dyskursom eksperckim, zamyka tekst T. Bogołębskiego *Coaching w optyce rządnomysłności – próba krytycznej analizy zjawiska*. Autor zastanawia się nad efektami „zmiany sposobu myślenia jednostki o sobie samej w kontekście rynku pracy” (s. 173), wywołanej nie tylko przemianami kapitalizmu, co określane jest często mianem *kulturowego zwrotu*, ale też łączonej z odejściem od kultury biurokratycznej ku kulturze przedsiębiorstwa, w której „pracownicy muszą aspirować do nowej (idealnej) kategorii człowieka – aktywnego i kreatywnego menedżera, który nie tylko zarządza przedsiębiorstwem, ale też samym sobą jako podmiotem” (s. 174). Jest to o tyle ciekawe, że, jak zauważa autor, zmiany te zachodzą „pod sztandarem retoryki wyzwolenia i wykorzystania potencjalnych zasobów podmiotów” (s. 174), które pod wpływem owych zmian mają stawać się nie tylko bardziej wolne, ale i „sprawcze”, „kreatywne”, „elastyczne” i „przedsiębiorcze”, a poprzez uwewnętrznienie owych cech, bardziej dostosowane do wymagań formułowanych w neoliberalnej rzeczywistości konkurencji rynkowej. Autor uważa, że pomimo iż *coaching*, czyli proces implementacji zmian w nastawieniu jednostek nie tylko do profesjonalnej aktywności, ale całego życia, prowadzony w „retoryce szczęścia i sukcesu” (s. 188), połączyć można z konceptualizacjami władzy, to optyka ta nie jest często stosowana. Być może trudnością w jej implementacji są współczesne przemiany władzy, jej rozproszenie i decentralizacja, które jednak nie tylko jej nie osłabiają, ale sprawiają, że wytwarzają się nowe jej formy, do których zaliczyć można Foucaultowską *rządnomysłność*. Owa „powszechna akceptacja afirmatywnego podejścia” (s. 193), wykazana na podstawie analizy

publikacji popularyzujących *coaching* jako zmianę nakierowaną *na sukces*, stała się dla autora motywacją do prowadzonych badań.

Trzecia część tomu, zatytułowana *Polska i Polacy w dyskursie elit*, składa się z czterech opracowań, a rozpoczyna ją szkic T. Krakowiaka poświęcony analizie polskiego dyskursu eurooptymistycznego. Kategorie eurooptymistyczny czy eurosceptyczny, którymi autor posługuje się w odniesieniu do polskiego dyskursu publicznego, sytuuje on w tradycji „zakorzenionego w przeszłości rozróżnienia na reformatorski prookcydentalizm i spleciony z prądem romantycznym narodowy konserwatyzm” (s. 200), co sprawia, że możliwe jest ujmowanie eurooptymizmu jako motywu obecnego przez stulecia w polskim dyskursie publicznym. Nieco historiozoficzny szkic, jaki prowadzi autor, zakłada, że „eurooptymizm i eurosceptycyzm to porządki aksjologiczne i normatywne, które wzajemnie czynią się wytłumaczalnymi” (s. 201), wokół których tworzą się grupy społeczne wyodrębnione poprzez dyskurs. Dość zawile ujęcie tego zagadnienia, dokonywane z uwzględnieniem kategorii „wspólnoty dyskursu”, wydaje się, że mogłoby ulec uproszczeniu za sprawą odnośników do istniejącej już szerokiej literatury socjologicznej lub dyskursywno-analitycznej na ten temat (np. zob. Swales 1988; Duszak 1998).

Kolejny artykuł to opracowanie M. Nowickiej *Spór wokół książek Jana Tomasza Grossa w świetle postfoucaultowskiej analizy dyskursu*, którego celem jest obserwacja procedur kontroli dyskursu o przeszłości przez elity symboliczne. W opracowaniu Nowickiej elity rozumiane są jako „władające symbolicznymi kodami sfery publicznej, [które] same stają się przedmiotem

społecznie rozproszonej władzy, którą należy rozumieć szerzej niż tylko w kategoriach władzy dyskursu” (s. 220). Artykuł jest fragmentem rozprawy doktorskiej autorki, o czym informuje ona w przypisie, i to może być przyczyną niewielkiej czytelności opracowania oraz celu, jaki chce osiągnąć w omawianym opracowaniu – dopuszczam, że jako część większej całości fragment ów staje się bardziej przejrzysty.

Próbie analizy bardzo skomplikowanej debaty o konkretyzacjach i cechach mowy nienawiści w polskim kontekście podjął kolejny uczeń profesora Czyżewskiego, Jacek Paczesny, w artykule *Elity symboliczne o mowie nienawiści. Analiza debaty „Zło może urosnąć”*. Debata, której podtytuł brzmiał „czyli jak i dlaczego reagować na mowę nienawiści”, zorganizowana została przez Stowarzyszenie Otwarta Rzeczpospolita i Teatr Polski w Warszawie 11 października 2011 roku i składała się z części moderowanej dyskusji, w której brali udział zaproszeni goście (A. Holland, A. Graff, P. Huelle, J. Gugąła), oraz z dyskusji, w której – w założeniu – mogły wziąć udział osoby zgromadzone i przysłuchujące się debacie. Wielowątkowość i złożoność debaty, zwłaszcza części z udziałem publiczności, została poprzedzona przez Paczesnego niezwykle skomplikowanym i rozbudowanym wprowadzeniem. Niewątpliwie ciekawą konstatacją owego najdłuższego w tomie (nieomal czterdziestostronicowego) artykułu jest pewna asymetria w dynamice komunikacyjnej debaty pomiędzy gośćmi, czyli osobami zaliczanymi do elit symbolicznych a osobą z grona publiczności (chodzi o wypowiedź J. Hery), która „nie była przez panelistów traktowana jako partnerka do dyskusji. Sytuacja ta odsłania niewidoczną hierarchię elit obecną [nie tylko w tej – przyp. NK] debacie”

(s. 266 oraz 271–276). Wątpliwości natomiast budzi budowa artykułu, bowiem zaczyna się on wstępem teoretycznym oraz perspektywą badawczą, po której następują wnioski z analizy, a następnie rozpatrywane są format debaty, jej opis i fragmenty analizy – układ taki wywołuje wrażenie, jakby autor w analizie szukał jedynie potwierdzenia swoich wcześniejszych przypuszczeń.

W tej części opracowaniem wyróżniającym się nie tylko zwięzłością, ale i jasnością wyводу jest artykuł K. Biskupskiej *O medialnych obrazach pamięci na przykładzie Śląska Opolskiego*, zamykający część trzecią tomu. Autorka w synkretyczny sposób zarysowuje cel opracowania, jakim jest „badanie mechanizmów budowy pamięci społecznej w mediach masowych” (s. 291), na przykładzie analizy dyskursu mediów lokalnych, które traktuje jako „kanały dystrybucji informacji i wiedzy o otaczającym nas świecie” (s. 291), do których dostęp charakteryzuje elity symboliczne. Za pomocą owych kanałów dystrybucji elity sprawują kontrolę „nad tym, co możliwe jest do pomyślenia i powiedzenia, co zaś nie” (s. 291). Podkreślając wagę pamięci społecznej w tworzeniu nie tylko tożsamości indywidualnej czy grupowej, wskazuje ona też na jej walor scalający wspólnotę, przypominający o porządku aksjonormatywnym, wpływającym na cały proces rozumienia otaczającego nas świata. W tak zarysowanej optyce Biskupska bada obrazy miejsc pamięci konstruowane na łamach „Nowej Trybuny Opolskiej” (NOT), rekonstruuje je na podstawie przekazów wizualnych (nie tylko zdjęć, ale także widocznych elementów tekstowych, np. nagłówki czy lidy artykułów) tworzących wizualną powierzchnię artykułu, „na której zazwyczaj zatrzymuje się uwaga współczesnego *homo vi-*

*densa*” (s. 297). Hybrydyczną opowieść o przeszłości na łamach NOT autorka ujmuje jako dwie odrębne opowieści, różniące się sposobem rekonstruowania przeszłości: *śląską i kresową*, a jednocześnie dywersyfikuje narrację o przeszłości na tę odnoszącą się okresu przed I wojną światową, międzywojnia i czasów PRL. Szkoda, że artykułowi nie towarzyszą analizowane zdjęcia – to prawdopodobnie utrudniło rozwinięcie wizualnej analizy. Z mojego punktu widzenia w (re)konstrukcji obrazów przeszłości Śląska Opolskiego na łamach NTO pomijany jest także wyłaniający się z analizowanych przykładów przytaczanych przez Biskupską (s. 308) aspekt genderowy (zob. sformułowania „Katyńskie córki”, „mieszkanki Opola”, „twarze bohaterki” itp.) – być może jednak zagadnienie obecności kobiet we wspomnianych powyżej narracjach o przeszłości będzie rozwinięte przez autorkę w innym opracowaniu.

Część czwarta tomu wiedziona jest ciekawym konceptem *Zapośredniczenia debat*; składają się na nią trzy artykuły, z których dwa pierwsze mają charakter analityczny, trzeci zaś, zamykający tę część, jak i cały tom, to artykuł Marka Czyżewskiego zatytułowany *Praca pośrednicząca w debatach publicznych*.

Pierwszym w tej części jest artykuł T. Piekota *Analiza dyskursu jako mediacja – przypadek sporu o Murzynka Bambo*, którego celem jest rekonstrukcja sporu toczącego się wokół przedwojennego wiersza J. Tuwima. Wiersz ów przez dziesięciolecia był obecny w polskim kanonie literatury dla dzieci, lecz jego znaczenie zostało częściowo zredefiniowane pod wpływem debaty pomiędzy tymi, którzy zwracali uwagę na fakt, że ów wiersz może utrwalac uprzedzenia rasowe (rasizm, kolonializm, ksenofobię; zob. s. 331–334),

a tymi, którzy z różnych względów (przed 1989 r. politycznych, a po 1989 r. głównie sentymentalnych, zob. s. 325–326) uważali go za nieszkodliwą rymowaną dla dzieci, będącą przypowieścią niejako o „każdym dziecku” (s. 328). Piekot konstatuje, że „w Polsce elity symboliczne spierają się w formie rytualnego chaosu [...], a nawet – że rytualny chaos intensyfikuje się i rozprzestrzenia” (s. 320) na pozapolityczne domeny sfery publicznej, co prowadzi do jeszcze większej „polaryzacji stanowisk w publicznych sporach i braku konsensu, a w efekcie polaryzacji sfery publicznej i samego społeczeństwa” (s. 320). Ciekawe jest to, że autor dostrzega, jak w kontekście debaty wokół wiersza dla dzieci krystalizują się nie tylko różne polityczne pozycje i ideologie, ale też jak działają „mechanizmy, za pomocą których stare i nowe elity symboliczne negocjują wspólną wiedzę, weryfikują swoje przekonania i próbują osiągnąć społeczne porozumienie” (s. 318).

W artykule J. Stachowiaka zatytułowanym *Dualizujący sposób mówienia w sporze o zmiany klimatu* zostaje podjęta próba przybliżenia sposobu prowadzenia sporu przez elity symboliczne na przykładzie dyskursu toczącego się wokół zmiany klimatu. Jest to o tyle ciekawy przykład dyskursu publicznego, że polaryzuje przedstawicieli elit symbolicznych: polityków, aktywistów, naukowców i przedstawicieli biznesu, łącząc się nie tylko z dyskursami globalnymi (zob. Międzyrządowy Panel ds. Zmiany Klimatu i ONZ; s. 357) i europejskimi (s. 357), ale też ze sporami dotyczącymi polskiej wewnętrznej polityki gospodarczej, jak i niezależności ekonomicznej kraju (konieczność importu paliw kopalnych). Łączy też przekonania dotyczące na przykład sprawiedliwości społecznej z dyskursem naukowym, politycz-

nym i ekonomicznym. Podstawą analizy są transkrypcje fragmentu programu „Bronisław Wildstein przedstawia” (1 grudnia 2009 r.), a we wnioskach autor wskazuje, że źródłem konstytuującym charakter sporu o zmiany klimatu, jako przykładu dyskursu typowego dla polskiej sfery publicznej, jest dualizująca procedura sporu zaczerpnięta z filozoficznej koncepcji austriackiego politologa Josefa Mitterera (nie zajmującego się *nota bene* analizą dyskursu). Dobrze też byłoby choćby wspomnieć czy sięgnąć do bogatej literatury i ustaleń badawczych naukowców badających dyskurs o zmianie klimatu, myślę tu choćby o publikacjach P. Bergleza (2013), P. Bergleza i U. Olausson (2014) czy A. Carvalho (2008).

Ostatnie opracowanie w części czwartej tomu to artykuł M. Czyżewskiego *Praca pośrednicząca w debatach publicznych*, napisany z typową dla tego autora ogromną erudycją. Jest to oczywiście zaleta, ale też stawia odbiorcy bardzo wysokie wymagania. Aby zrozumieć bowiem niuanse relacjonowanych debat czy konceptualizacji istotnych z punktu widzenia autora, czytelnik powinien się orientować nie tylko w tematyce dotyczącej elit, zjawiska ich migracji, Foucaultowskiej koncepcji ujarzmienia, ale też posiadać pewną orientację we wcześniejszych pracach M. Czyżewskiego. Mowa tu zwłaszcza o typologii sporów publicznych zwartych we współredagowanym przez Czyżewskiego znamienitym tomie zatytułowanym *Rytualny chaos* (2010b [pierwotnie wydany w 1997 r.]). Według Czyżewskiego bowiem „jakość polskiej kultury politycznej nie wygląda dobrze, a [...] źródłem wspomnianej rozbieżności jest kulturowa różnica w obszarze przyjmowanej filozofii sporu” (s. 392). Ten skomplikowany wywód teoretyczny jest także swego rodzaju podstawą do

rozważań nie tylko nad możliwością zmiany kultury politycznej, ale także – mieszczącej się w paradygmacie krytycznej analizy dyskursu – rodzajem legitymizacji postulowanej potrzeby pewnej samoświadomości dyscyplinarnej socjologów i analityków dyskursu. Czyżewski postuluje bowiem, by przezwyciężyć ograniczenia dyskursu naukowego, w tym socjologii, który pomimo że jest „uprawomocniony naukowo [...], niepozabawiony [bywa] solidnej dozy intelektualnego, a niekiedy także politycznego oportunistu” (s. 388). Autor skłania się ku wskazaniu swego rodzaju metazadania dla socjologów/badaczy dyskursu, których badania nakierowane są na funkcjonowanie elit symbolicznych, jakim byłoby „sformułowanie zdystansowanej diagnozy, po to, by możliwy był *następny krok*” (s. 396), rozumiany jako „postulat pośredniczenia między spolaryzowanymi dyskursami” (s. 398). W ocenie Czyżewskiego bowiem „kultura polityczna współczesnych społeczeństw jest nieuchronnie wielorodna [...], [a] różnorodność, potencjalnie niezwykle cenna jako źródło dynamicznych przeobrażeń komunikowania publicznego w odpowiedzi na zmieniającą się rzeczywistość, rzadko rozwija swe ukryte atuty i znacznie częściej prowadzi do bezproduktywnej bądź wręcz szkodliwej polaryzacji” (s. 398).

W zasadzie artykuł ów pełni funkcję swego rodzaju podsumowania nie tylko tomu, ale i pewnego etapu refleksji prowadzonej w środowisku łódzkim. Stąd też zapewne możliwe są czynione przez autora pewne luźne nawiązania do niewymienianych w bibliografii dzieł lub precyzowania idei, na przykład przywoływanie efektów debaty dotyczącej obecności ideologii w kontekście uzasadnienia wyboru tematu badań (zob. Billig 1991; Wodak 1996; w tomie

s. 380) czy przywoływanie nazwisk, na przykład van Dijka, bez precyzowania źródła (s. 389), ale też nie to było celem autora. Po lekturze bowiem tego rozdziału najbardziej wybrzmiewa owo nowe wyzwanie sformułowane pod adresem socjologów i/oraz badaczy dyskursu elit symbolicznych.

Podsumowując – uważam, że nie jest możliwe przeczytanie omawianego powyżej tomu *bez wysiłku*. Lektura bowiem wymaga uwagi nie tylko ze względu na tematykę, ale także ze względu na to, że jest on zbiorem niezwykle zróżnicowanych *tematycznie i objętościowo* opracowań, autorstwa zarówno uznanych autorów, jak i badaczy początkujących, których warsztat teoretyczny i badawczy jest niekiedy przypadkowy i niedopracowany, a wiedza z analizy dyskursu wymaga uzupełnień. Jednocześnie w związku z tym, że nie poczyniono pewnych wspólnych założeń teoretycznych przy redagowaniu tomu, autorzy nie mieli wyboru: każdy tekst więc rozpoczyna się drobiazgowym szkicem teoretycznym, pozostawiając relatywnie mało przestrzeni na prezentację warsztatu badawczego i przebiegu/wniosków z analizy. *Wprowadzenie* zdaje się jedynie luźno wiązać zawarte w opracowaniu rozdziały, pozostawiając wrażenie, że całość jest niezbyt koherentnym tomem. Wartością dodatkową, poza walorami naukowymi opracowań składających się na ową publikację, jest jak się wydaje to, że dowodzi ona pewnego rozwoju interdyscyplinarnego środowiska badaczy dyskursu w Polsce i jest śladem rozważań prowadzonych w tym gronie. Stąd też wybrane teksty z tego tomu mogą być pomocne nie tylko w przybliżeniu czytelnikowi zróżnicowania studiów nad dyskursem w Polsce, ale mogą stać się też ciekawym uzupełnieniem dydaktyki.

## Bibliografia

- Abousnougla Gill, Machin David (2013) *The Language of War Monuments*. London: Bloomsbury Academics.
- Berglez Peter (2013) *Global Journalism: Theory and Practice*. New York: Peter Lang.
- Berglez Peter, Olausson Ulrika (2014) *Media Research on Climate Change: Where Have We Been and Where Are We Heading?* „Environmental Communication”, vol. 8, no. 2, s. 139–141.
- Billig Michael (1991) *Ideology and Opinions*. London: Sage.
- Carvalho Anabela, ed. (2008) *Communicating Climate Change: Discourses, Mediations, and Perceptions*. Braga: Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade (CECS).
- Czyżewski Marek, Dunin Kinga, Piotrowski Andrzej, red. (2010a) *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne. Analiza dyskursu publicznego w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Czyżewski Marek, Kowalski Sergiusz, Piotrowski Andrzej, red. (2010b) *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Czyżewski Marek i in., red. (2014) *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno.
- Duszak Anna (1998) *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Duszak Anna, Fairclough Norman, red. (2008) *Krytyczna analiza dyskursu: interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*. Kraków: Universitas.
- Galasińska Aleksandra (2009) *Small Stories Fight Back. Narratives of Polish Economic Migration on an Internet Forum* [w:] Aleksandra Galasińska, Michał Krzyżanowski, eds., *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 188–203.
- Galasińska Aleksandra (2010) *Leavers and Stayers Discuss Returning Home: Internet Discourses on Migration in the Context of the Post-communist Transformation*. „Social Identities”, vol. 16, no. 3, s. 309–324.
- Horolets Anna, red. (2008) *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*. Toruń: Adam Marszałek.
- Koselleck Reinhart (2006) *Crisis*. „Journal of the History of Ideas”, vol. 67, no. 2, s. 357–400.
- Krzyżanowska Natalia (2013) *(Krytyczna) analiza dyskursu a (krytyczna) analiza gender: zarys synergii teoretycznej i metodologicznej*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 1, s. 62–84.
- Krzyżanowska Natalia (2015) *The Discourse of Counter-Monuments: Semiotics of Material Commemoration in Contemporary Urban Spaces*. „Social Semiotics” [dostęp 30 października 2015 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10350330.2015.1096132>>.
- Krzyżanowski Michał (2010) *The Discursive Construction of European Identities*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Krzyżanowski Michał (2011) *Political Communication, Institutional Cultures, and Linearities of Organisational Practice: A Discourse-Ethnographic Approach to Institutional Change in the European Union*. „Critical Discourse Studies”, vol. 8, no. 4, s. 281–296.
- Krzyżanowski Michał (2013) *Discourses and Concepts: Interfaces and Synergies Between Begriffsgeschichte and the Discourse-Historical Approach in CDA* [w:] Ruth Wodak, ed., *Critical Discourse Analysis* (vol. 4). London: Sage, s. 111–126.
- Lazar Michelle M., ed. (2005) *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power, and Ideology in Discourse*. London: Palgrave.
- Mautner Gerlinde (2010) *Language and the Market Society. Critical Reflections on Discourse and Dominance*. London: Routledge.
- Rogers Rebecca (2011) *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*. New York: Routledge.
- Samman Amin (2015) *Crisis Theory and the Historical Imagination*. „Review of the International Political Economy” [dostęp 30 października 2015 r.]. Dostępny w Internecie <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09692290.2015.1011682>>.